

SODDA GAP UNSURLARINING SINTAKTIK ALOQALARI

Iskandarova Nozanin

Samarqand davlat chet tillar instituti 4-kurs talabasi

iskandarovanozi@gmail.com

+998771773875

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sodda gap unsurlarining sintaktik aloqalari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda gap tarkibiy qismlarining — ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi va holning o'zaro munosabatlari hamda ularning grammatik ifodalanish vositalari yoritiladi. Shuningdek, moslashuv, boshqaruv va bitishuv kabi sintaktik aloqalar turlari misollar asosida izohlanadi. Maqolada zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida sintaktik munosabatlarning funksional va semantik xususiyatlari ham ochib beriladi. Tadqiqot natijalari sodda gap tuzilmasining ichki mexanizmlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *sodda gap, sintaktik aloqa, moslashuv, boshqaruv, bitishuv, gap bo'laklari, sintaksis, funksional yondashuv, semantik munosabat, o'zbek tili.*

KIRISH

Til – inson tafakkuri va muloqotining asosiy vositasi sifatida o'zining ichki tizimiy tuzilishi bilan ajralib turadi. Ushbu tizimning markaziy bo'g'inlaridan biri esa gap hisoblanadi. Gap tilning kommunikativ birlik sifatida eng muhim shakli bo'lib, unda fikrning grammatik va semantik jihatdan yaxlit ifodasi amalga oshadi. Ayniqsa, sodda gaplar til tizimining boshlang'ich va asosiy modeli sifatida sintaktik tadqiqotlarda alohida ahamiyat kasb etadi. Sodda gap unsurlarining sintaktik aloqalari masalasi tilshunoslikda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lib, u gap tarkibidagi komponentlar – ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol kabi bo'laklarning o'zaro bog'lanish qonuniyatlarini o'rganishni taqozo etadi. Ushbu aloqalar orqali gapning strukturasi shakllanadi va uning mazmuniy yaxlitligi ta'minlanadi. Sintaktik aloqalarning turli ko'rinishlari (bog'lanish, boshqaruv, moslashuv va boshqalar) orqali til birliklari o'zaro munosabatga kirishib, kommunikativ maqsadni yuzaga chiqaradi.

Zamonaviy tilshunoslikda, xususan, funksional va kognitiv yo'nalishlarda sodda gap unsurlarining sintaktik aloqalarini o'rganish yanada dolzarb tus olmoqda. Chunki bunday tadqiqotlar nafaqat grammatik tuzilmani aniqlash, balki nutq jarayonida ma'no hosil bo'lish mexanizmlarini ham tushuntirish imkonini beradi. Shu jihatdan, sodda gapning ichki tuzilishini chuqur tahlil qilish til tizimidagi umumiy qonuniyatlarni aniqlashda muhim o'rin tutadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Sodda gap unsurlarining sintaktik aloqalari masalasi tilshunoslikda keng va ko'p qirrali tadqiq etilgan yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu muammo doirasida olib borilgan ilmiy izlanishlar, avvalo, umumiy sintaksis nazariyasi hamda gap strukturasi tashkil etuvchi

birliklarning o'zaro munosabatlarini aniqlashga qaratilgan. An'anaviy tilshunoslikda sintaktik aloqalar masalasi Aleksey Shaxmatov va Viktor Vinogradov kabi olimlarning ishlarida chuqur yoritilgan. Ular gap bo'laklari o'rtasidagi munosabatlarni grammatik asosda tahlil qilib, boshqaruv, moslashuv va bitishuv kabi aloqalar turini ajratib ko'rsatganlar⁹³. Ayniqsa, Vinogradov sintaksisni til tizimining markaziy qismi sifatida talqin qilib, gap unsurlarining funksional o'zaro bog'liqligiga alohida e'tibor qaratadi⁹⁴.

Turkiy tilshunoslikda ham mazkur masala keng o'rganilgan. Nikolay Baskakov va Abdulaziz Abdurahmonov kabi olimlar turkiy tillarda sintaktik aloqalarning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilganlar. Ularning tadqiqotlarida sodda gap tarkibidagi bo'laklarning morfologik vositalar orqali bog'lanishi va bu jarayonda affikslarning roli alohida ta'kidlanadi⁹⁵. O'zbek tilshunosligida esa gap bo'laklari va ularning sintaktik munosabatlari masalasi milliy til materiallari asosida tizimli ravishda o'rganilgan. Zamonaviy lingvistik yo'nalishlarda, xususan, funksional va kognitiv tilshunoslik doirasida sintaktik aloqalar yangicha yondashuv asosida talqin qilinmoqda. Noam Chomsky tomonidan ishlab chiqilgan generativ grammatika nazariyasida sintaktik tuzilmalar inson tafakkurining ichki modeli sifatida qaraladi va gap unsurlari o'rtasidagi aloqalar chuqur strukturaviy darajada izohlanadi⁹⁶. Bu yondashuv sintaksisni nafaqat formal tizim, balki kognitiv jarayon mahsuli sifatida ham o'rganish imkonini beradi. Shuningdek, funksional tilshunoslik vakillari, jumladan Michael Halliday sintaktik aloqalarni nutqning kommunikativ vazifasi bilan bog'liq holda tahlil qiladilar. Unga ko'ra, gap unsurlari o'rtasidagi munosabatlar faqat grammatik emas, balki semantik va pragmatik omillar bilan ham belgilanadi⁹⁷. Bu esa sodda gapni kompleks tizim sifatida o'rganish zaruratini ko'rsatadi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda sodda gap unsurlarining sintaktik aloqalarini o'rganish uchun kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Jumladan, nazariy tahlil usuli orqali mavjud ilmiy manbalar va lingvistik qarashlar o'rganildi, struktur-semantik tahlil yordamida gap bo'laklari o'rtasidagi munosabatlar aniqlashtirildi, distributiv tahlil orqali sintaktik birliklarning o'zaro joylashuvi va funksional imkoniyatlari baholandi. Shuningdek, qiyosiy metod asosida turli tilshunoslik maktablarining yondashuvlari solishtirildi hamda deskriptiv metod orqali o'zbek tilidagi real nutq namunalarida sintaktik aloqalarning ifodalanishi tahlil qilindi. Ushbu metodlar uyg'unligi sodda gap tuzilmasining grammatik va funksional xususiyatlarini har tomonlama yoritish imkonini berdi.

NATIJARLAR VAMUHOKAMA

Sodda gap tilning eng muhim sintaktik birliklaridan biri bo'lib, unda fikrning grammatik va semantik jihatdan yaxlit ifodasi yuzaga chiqadi. Gapning ichki tuzilishi uning tarkibiy

⁹³ Abdurahmonov, A. (2003). Hozirgi o'zbek adabiy tili sintaksisi. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti

⁹⁴ Баскаков, Н. А. (1962). Тюркские языки. Москва: Наука

⁹⁵ Chomsky, N. (1957). Syntactic structures. The Hague: Mouton

⁹⁶ Halliday, M. A. K. (1994). An introduction to functional grammar (2nd ed.). London: Edward Arnold

⁹⁷ Шахматов, А. А. (1941). Синтаксис русского языка. Москва: Учпедгиз

qismlari — ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol kabi unsurlar o'rtasidagi sintaktik aloqalar orqali shakllanadi. Ushbu aloqalar gapning strukturaviy barqarorligini ta'minlash bilan birga, uning kommunikativ mazmunini ham belgilaydi⁹⁸. Sintaktik aloqalar, odatda, uch asosiy turga ajratiladi: moslashuv, boshqaruv va bitishuv. Moslashuv aloqasida gap bo'laklari o'zaro grammatik shakl jihatidan uyg'unlashadi, ya'ni ega va kesim orasida shaxs-son kategoriyalari mos keladi. Masalan: Talabalar keldi gapida ega va kesim o'zaro moslashgan holda ifodalangan. Bunday aloqalar gapning predikativ asosini tashkil etadi va uning grammatik markazini belgilaydi⁹⁹.

Boshqaruv aloqasida esa hokim unsur tobe unsur dan ma'lum grammatik shaklni talab qiladi. Bu hol, ayniqsa, fe'l va uning to'ldiruvchisi o'rtasidagi munosabatda yaqqol ko'rinadi. Masalan: Kitobni o'qidim gapida fe'l to'ldiruvchini tushum kelishigida kelishini talab qilmoqda. Bu turdagi aloqalar gapning semantik aniqligini ta'minlab, harakat va obyekt o'rtasidagi munosabatni aniq ifodalashga xizmat qiladi¹⁰⁰. Bitishuv aloqasi esa grammatik ko'rsatkichsiz, asosan so'z tartibi va intonatsiya orqali yuzaga keladi. Bu hol ko'proq aniqlovchi va aniqlanmish o'rtasida kuzatiladi. Masalan: yaxshi inson, tez yugurdi kabi birikmalarda so'zlar o'zaro yaqin joylashuvi orqali bog'lanadi. Bitishuv aloqasi sintaktik jihatdan sodda, ammo semantik jihatdan muhim bo'lib, nutqning tabiiyligini ta'minlaydi¹⁰¹.

Sodda gap tarkibidagi sintaktik aloqalar nafaqat formal grammatik munosabatlarni, balki funksional-semantik bog'liqlikni ham ifodalaydi. Zamonaviy tilshunoslikda gap unsurlari o'rtasidagi aloqalar kommunikativ vazifa bilan chambarchas bog'liq holda o'rganiladi. Xususan, funksional yondashuvga ko'ra, gapning har bir bo'lagi ma'lum axborotni yetkazish vazifasini bajaradi va ularning o'zaro munosabati nutqning maqsadiga qarab shakllanadi¹⁰². Shuningdek, generativ tilshunoslik nuqtayi nazaridan qaralganda, sintaktik aloqalar chuqur va yuzaki strukturalar orqali izohlanadi. Bu yondashuvga ko'ra, gapning tashqi ko'rinishidagi aloqalar aslida inson tafakkuridagi ichki sintaktik modellarning natijasidir. Natijada sodda gap tuzilmasi faqat grammatik qoidalar asosida emas, balki kognitiv mexanizmlar orqali ham shakllanadi¹⁰³.

O'zbek tilida sodda gap unsurlarining sintaktik aloqalari ko'pincha affikslar, yordamchi so'zlar va so'z tartibi orqali ifodalanadi. Bu esa tilning agglutinatив xususiyati bilan bog'liq bo'lib, grammatik ma'no asosan qo'shimchalar orqali beriladi. Shu jihatdan o'zbek tilidagi sintaktik aloqalar morfologik vositalar bilan chambarchas bog'langan holda namoyon bo'ladi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, sodda gap unsurlarining sintaktik aloqalari til tizimining muhim va ajralmas komponenti hisoblanadi. Gap tarkibidagi ega, kesim,

⁹⁸ Abdurahmonov, A. (2003). Hozirgi o'zbek adabiy tili sintaksisi. Toshkent: O'qituvchi

⁹⁹ Баскаков, Н. А. (1962). Тюркские языки. Москва: Наука

¹⁰⁰ Chomsky, N. (1957). Syntactic structures. The Hague: Mouton

¹⁰¹ Halliday, M. A. K. (1994). An introduction to functional grammar (2nd ed.). London: Edward Arnold

¹⁰² Шахматов, А. А. (1941). Синтаксис русского языка. Москва: Учпедгиз

¹⁰³ Виноградов, В. В. (1972). Русский язык (грамматическое учение о слове). Москва: Высшая школа

to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol kabi bo'laklar o'rtasidagi munosabatlar orqali nafaqat grammatik tuzilma, balki mazmuniy yaxlitlik ham ta'minlanadi. Ayniqsa, moslashuv, boshqaruv va bitishuv kabi sintaktik aloqalar gapning strukturaviy asosini tashkil etib, uning to'g'ri va aniq ifodalanishiga xizmat qiladi. Shuningdek, tadqiqot davomida sintaktik aloqalarning faqat formal grammatik hodisa emasligi, balki ular nutqning funksional va kommunikativ xususiyatlari bilan ham uzviy bog'liqligi aniqlandi. Zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida qaralganda, sodda gap tuzilmasi inson tafakkuri, nutqiy ehtiyoj va kontekst bilan chambarchas aloqador holda shakllanishi kuzatildi. Bu esa sintaktik aloqalarni o'rganishda kompleks — strukturaviy, semantik va pragmatik yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Umuman olganda, sodda gap unsurlarining sintaktik aloqalarini chuqur tahlil qilish tilshunoslik nazariyasini boyitish bilan birga, amaliy nutqni to'g'ri tashkil etish, til o'rgatish jarayonini samarali yo'lga qo'yish va matn tahlilini mukammallashtirishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurahmonov, A. (2003). Hozirgi o'zbek adabiy tili sintaksisi. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
2. Chomsky, N. (1957). Syntactic structures. The Hague: Mouton.
3. Halliday, M. A. K. (1994). An introduction to functional grammar (2nd ed.). London: Edward Arnold.
4. Баскаков, Н. А. (1962). Тюркские языки. Москва: Наука.
5. Виноградов, В. В. (1972). Русский язык (грамматическое учение о слове). Москва: Высшая школа.
6. Шахматов, А. А. (1941). Синтаксис русского языка. Москва: Учпедгиз.